

Βιβλιοπαρουσίαση

Il papiro di Artemidoro

C. Gallazzi / B. Kramer / S. Settis (επιμ.),

Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto,

Μιλάνο 2008, 630 σελ.

Η μνημειακή έκδοση αυτού του σημαντικού παπύρου αποτελείται από εισαγωγικά κείμενα (σ. 7-11), εκτενή βιβλιογραφία (σ. 13-50), μια κριτική αποτίμηση του παπύρου ως υποστηρικτικού υλικού του κειμένου (σ. 53-86), την έκδοση με σχόλια στο κείμενο του Αρτεμιδώρου (σ. 87-272), τον γεωγραφικό χάρτη (σ. 273-308), τα σχέδια που βρίσκονται τόσο στο verso του παπύρου (σ. 309-460) όσο και στο recto (σ. 461-577), καθώς και ένα δοκίμιο πάνω στη συνεισφορά του παπύρου στην ολοκλήρωση των γνώσεών μας γύρω από την αρχαία τέχνη (σ. 579-616). Ένας δεύτερος τόμος με πίνακες παρέχει πλήρη φωτογραφική αποτύπωση του παπύρου.

Η επιστημονική ποιότητα αυτού του γόνιμου βιβλίου είναι αυτόχρονα εντυπωσιακή. Το σωζόμενο μέρος του κειμένου του Αρτεμιδώρου αποτελείται από την εισαγωγή στο δεύτερο βιβλίο της γεωγραφικής του πραγματείας, καθώς και την αρχή της περιγραφής της Ισπανικής χερσονήσου. Η εισαγωγή επικεντρώνεται στη φύση και τη σημασία της Γεωγραφίας.

Η επιλογή του Αρτεμιδώρου να τοποθετήσει μια τέτοια γενική εισαγωγή στην αρχή του δεύτερου βιβλίου της δικής του πραγματείας πάνω στο αντικείμενο, αποτέλεσε το παράδειγμα που ακολουθήθηκε τόσο από τον Ουάρωνα, ο οποίος τοποθέτησε τη γενική του εισαγωγή στο *De re rustica* στην αρχή του δεύτερου βιβλίου της πραγματείας του, όσο και από τον Βιτρούβιο, ο οποίος ξεκινά και αυτός το δεύτερο βιβλίο του *De architectura* με μια σημαντική εισαγωγή.

Τα σχόλια στην περιγραφή της Ισπανίας του Αρτεμιδώρου δείχνουν τον όγκο των πληροφοριών που μπορούμε να πάρουμε για την περιοχή κατά τους ύστερους χρόνους της δημοκρατίας από αυτήν την πολύτιμη πηγή.

Ο ημιτελής χάρτης που υπάρχει στον πάπυρο αναλύεται εις βάθος: γίνονται προσπάθειες ταυτοποίησης της περιοχής της Ισπανίας που παρουσιάζεται, χωρίς όμως να οδηγούμαστε σε ολοκληρωμένα συμπεράσματα.

Πολλά εξωτικά ή εξηπραγματικά ζώα εμφανίζονται σε ζωγραφίες στο verso του παπύρου και εκδίδονται σε έναν αναλυτικό κατάλογο, ο οποίος αποκαλύπτει το εύρος της σημασίας που έχει ο πάπυρος αυτός ως πηγή γύρω από τη γνώση για τα ζώα στον ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό. Πράγματι, διάφορα ζώα τα οποία έως σήμερα γνωρίζαμε μόνο κατ' όνομα, εκπροσωπούνται στο πλαίσιο όλου του επιβιώσαντος οπτικού αποδεικτικού υλικού της κλασικής αρχαιότητας αποκλειστικά σε αυτόν τον πάπυρο. Σε άλλες περιπτώσεις, γνωστά σε μας ζώα φέρουν ονόματα διαφορετικά από τα συνήθη. Αυτό εξηγείται μάλλον από την επίδραση της λαϊκής παράδοσης της Αιγύπτου, η οποία συχνά διατηρούσε διαφορετική

ορολογία από εκείνη που πρότειναν συγγραφείς «επιστημονικών» πραγματειών στο βασίλειο.

Κεφάλια, χέρια και πόδια ανθρώπινων σωμάτων απεικονίζονται στο recto του παπύρου και θεωρούνται αντίγραφα καλουπιών ανατομικών μελών από γύψο. Τα σχέδια αυτά θεωρείται ότι εξημερεύσαν διδακτικούς σκοπούς. Οι ασκήσεις γίνονταν από νέους μαθητές του εργαστηρίου κάποιου ζωγράφου χάρην εξάσκησης των δεξιοτήτων τους στην απεικόνιση του ανθρώπινου σώματος.

Τα τελευταία αυτά σχέδια περιλαμβάνουν: πορτραίτο του φιλοσόφου της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου Μητροδώρου (αρ. R1), κεφαλή του Χρόνου κατά το ύφος της Μέσης Ελληνιστικής περιόδου (αρ. R2), ένα πόδι σύμφωνο με το ύφος του Πολύκλειτου (αρ. R3), ένα χέρι εμπνευσμένο από την απεικόνιση θεοτήτων κατά το ύφος του Φειδία, του ύστερου 5ου αιώνα (αρ. R4), ένα άλλο κατά το ύφος του πλούσιου ρυθμού (αρ. R5), ένα πόδι εμπνευσμένο από το αυστηρό ύφος (αρ. R6), ένα άλλο χέρι που συγκρίνεται με παραδείγματα αττικής τέχνης του ύστερου 5ου αιώνα π.Χ. (αρ. R7), ένα άλλο πόδι που ακολουθεί το ύφος του Πολύκλειτου (αρ. R8), ένα κακοδιατηρημένο πόδι που δεν επιδέχεται κριτικής ανάλυσης (αρ. R9), ένα χέρι εμπνευσμένο από άγαλμα του κύκλου του Φειδία (αρ. R10), ένα χέρι εμπνευσμένο από τον Πολύκλειτο ή πρότυπο του ύστερου 5ου αιώνα (αρ. R11), ένα άλλο χέρι που μοιάζει να κρατά λύχνο (αρ. R12), ένα πόδι παραπλήσιο με το R6 (αρ. R13), ένα χέρι παραπλήσιο με το αριστερό χέρι του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς του Πειραϊά (αρ. R14), ένα πόδι που ακολουθεί το ζύγιμα του Πολύκλειτου (αρ. R15), ένα χέρι που συγκρίνεται με το αντίστοιχο χέρι στο άγαλμα του Ποσειδίου (αρ. R16), ένα πόδι το γενικότερο σχήμα του οποίου δεν επιτρέπει ταύτιση με αρχέτυπο (αρ. R17), ένα άλλο χέρι, πιθανώς κρατώντας δόρυ, που μπορεί να συγκριθεί με το μαρμάρινο ανάγλυφο υπ' αρ. 695 του Μουσείου της Ακροπόλεως στην Αθήνα (αρ. R18), ένα χέρι που μάλλον αντιγράφηκε από το αντίστοιχο του στην απεικόνιση του Μιλτιάδη (αρ. R19), ένα κεφάλι, πιθανώς του Απόλλωνα, που προσεγγίζει αυτό του *Citharoedus Apollo* στην Πομπηία (αρ. R20), ένα άλλο κεφάλι εμπνευσμένο από την ύστερη κλασική εικονογραφία της Σκύλλας (αρ. R21), μια κορδέλα (αρ. R22), ένα κεφάλι που μπορεί να συγκριθεί με τις κεφαλές του Σκόπα στον Ηρακλή Lansdowne και τον Μελέαγρο (αρ. R23), και τέλος δύο κεφάλια που δεν σώζονται αρκετά ώστε να έχουμε εικόνα του σχήματός τους. Το χέρι αρ. R12 κατά την άποψή μου είναι το αριστερό χέρι του Έρωτα με τόξο του Λύσιππου. Βλέποντας όλο αυτό το υλικό μαζί, φαίνεται ότι όποιος ζωγράφισε αυτά τα σχέδια σκόπευε να ειδικευθεί στον κλάδο της ανδριαντοποιίας, παρά σ' αυτόν της αγαλματοποιίας. Τα «πρότυπα» ανήκουν στην Πρώιμη Κλασική, την Ύστερη Κλασική, την Πρώιμη Ελληνιστική και τη Μέση Ελληνιστική περίοδο.

Η πελοποννησιακή παράδοση του Άργους υπερτερεί. Το γεγονός αυτό ίσως είναι απότοκο της επιρροής της κριτικής της τέχνης, η οποία, από τον Ξενοκράτη έως τον Αντίγονο, πιθανώς έδωσε έμφαση σε αυτή τη σχολή θεωρώντας την ως την πιο σημαντική στο χώρο της ελληνικής χαλκοπλαστικής, η οποία καθόρισε τόσο το πρώιμο κλασικό ύφος με τον Πολύκλειτο, όσο και το ύστερο κλασικό ύφος με τον Λύσιππο.

Το καταληκτικό δοκίμιο του Settis επικεντρώνεται στη ζωγραφική τέχνη της αρχαίας Ελλάδας, τόσο στη λογοτεχνική παράδοση (και την κριτική τέχνη), όσο και στα λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα. Στο πλαίσιο αυτών των ευρημάτων υπογραμμίζεται και η σημασία των σχεδίων του παπύρου του Αρτεμιδώρου. Οι απεικονίσεις ζώων θεωρούνται εργαστηριακά πρότυπα. Οι απεικονίσεις μελών του σώματος πιθανότατα έγιναν από καλούπια και ήταν σχέδια μαθητών.

Ο πρώτος τόμος της έκδοσης κλείνει με αναλυτικά ευρητήρια. Ο δεύτερος τόμος είναι μια συλλογή πινάκων οι οποίοι δίνουν μια άριστη και συστηματική φωτογραφική αποτύπωση του παπύρου. Οι φωτογραφίες συγκεντρώνονται σε ένα DVD το οποίο εσωκλείεται στον τόμο των πινάκων.

Καταλήγοντας, πρόκειται για γόνιμο έργο πάνω σε ένα πολύ σημαντικό νέο τεκμήριο και αποτελεί μεγάλη πρόοδο στους τομείς της λογοτεχνίας, της χαρτογραφίας, του «οπτικού πολιτισμού» της αρχαιότητας (γύρω από τα ζώα αλλά και το ανθρώπινο σώμα).

Η άποψη που διατυπώνεται από μερικούς επιστήμονες ότι ο πάπυρος είναι πλαστός θα πρέπει να απορριφθεί. Μόνο ένας επιστήμονας με εγκυκλοπαιδική γνώση πάνω σε αρχαία γεωγραφικά συγγράμματα, χάρτες, τις γνώσεις των αρχαίων για τα ζώα, καθώς και σε αρχαία πρότυπα θα ήταν σε θέση να δημιουργήσει ένα τόσο πειστικό πλαστό έγγραφο. Αυτή η πιθανότητα είναι, όμως, μάλλον απίθανη!

Antonio Corso

Μέλος της Numismatica e
Antichità Classiche

Επιμελητής έκδοσης του περιοδικού
Quaderni Ticinesi

Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες, Ναοί, Νεότερα Μνημεία Ευαγγελία Τσαγκαράκη (επιμ.)

**Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας,
Καρδίτσα 2007, 198 σελ.**

«Τα εκθέματα ενός μουσείου, τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι δεν συνιστούν απλώς το ορατό κομμάτι της ιστορίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας μας, αλλά συχνά ενσωματώνονται σαν λειτουργικά στοιχεία της σύγχρονης καθημερινότητας», σημειώνει η επιμελήτρια της έκδοσης, αρχαιολόγος Ευαγγελία Τσαγκαράκη. Πραγματικά, η ενδιαφέρουσα και φροντισμένη αυτή έκδοση, που χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, καταδεικνύει τη ση-

μασία που έχει η παράδοση και η πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας και των αρχών.

Το βιβλίο περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη και εκτενέστερη ενότητα, «Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι», που έχει γράψει ο Λεωνίδας Χατζηαγγελάκης (αρχαιολόγος, διευθυντής της ΛΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων), προσφέρεται μια επισκόπηση της ιστορίας της περιοχής από την παλαιολιθική μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή καθώς και σύνοψη των αρχαιολογικών ερευνών σε 29 θέσεις και μνημεία του νομού Καρδίτσας. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα από την προϊστορική εποχή, όπως ο οικισμός της νεολιθικής εποχής (με τη μορφή της χαρακτηριστικής θεσσαλικής «μαγούλας», δηλαδή ενός τεχνητού λόφου) στην περιοχή του δημοτικού διαμερίσματος Συκεώνος, στα βορειοανατολικά του νομού, ενώ αναγνωρίστηκαν και νέες προϊστορικές θέσεις, όπως στην περιοχή του Δήμου Παλαμά. Τα ευρήματα στην Αργιθέα, στα ανατολικά του νομού, συμπληρώνουν τις γνώσεις για τους Αθαμάνες, που μαζί με τους Δόλοπες, αποτελούσαν τα παλαιότερα ελληνικά φύλα που κατοικούσαν στις ορεινές περιοχές του νομού Καρδίτσας από το

2000 π.Χ., πριν από την άφιξη των Θεσσαλών. Ακόμη, έρευνες σε γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους (το Κιέριο με το πανθεσσαλικό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς, τα Καλλίθηρα, τη Μητρόπολη, τους Γόμφοις, κ.ά.) και σε νέες θέσεις (π.χ. στη Μυρίνη, το αρχαίο Μεθύλιο), φωτίζουν την ιστορία της δυτικής Θεσσαλίας στην αρχαιότητα, δηλαδή των δύο από τις τέσσερις τετραρχίες της, της Εστιαιώτιδας και της Θεσσαλιώτιδας. Παρουσιάζονται επίσης δύο από τα σημαντικότερα μνημεία του νομού Καρδίτσας, και γενικότερα της Θεσσαλίας: ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος Γεωργικού-Ξινονερίου που κτίστηκε τον 13ο-12ο αι. π.Χ. και συνδέθηκε με την άφιξη των πρώτων Θεσσαλών, αφού μετατράπηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. σε χώρο λατρείας του ήρωα Αιάτου, πατέρα του Θεσσαλού και γενάρχη των Θεσσαλών, καθώς επίσης και ο αρχαϊκός περίπτερος δωρικός ναός του Απόλλωνα στα «Λιανοκόκκαλα» Μοσχάτου, κοντά στη Μητρόπολη, που χρονολογείται λίγο πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη δωρική αρχιτεκτονική, τη μνημειακή γλυπτική και τις λατρευτικές πρακτικές της εποχής (ανασκαφές Μπ. Ιντζεσίλογλου).

Η δεύτερη ενότητα, «Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία», από τη δρ Σταυρούλα Σδρόλια (αρχαιολόγο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), περιλαμβάνει 35 μνημεία μαζί με στοιχεία για την ιστορία, τη διοικητική οργάνωση και τη συμβολή της Εκκλησίας στην πνευματική ανάπτυξη κατά την εποχή αυτή. Ανάμεσα στα μνημεία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής βρίσκονται σημαντικά μοναστήρια που ιδρύθηκαν από τον 16ο αιώνα και έπειτα, όπως οι μονές Πέτρας με καθολικό αγιορείτικου τύπου με τρούλο και πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο (αρχές 17ου αι.), Ρεντίνας, κτιριακό συγκρότημα με μορφή φρουρίου (16ου αι.), Αγίας Τριάδας Δρακότριπας (περ. 1740) και Κορώνας (16ος αι.), το μεγαλύτερο μοναστήρι της μεταβυζαντινής εποχής και το μοναδικό που λειτουργεί αδιάλειπτα μέχρι σήμερα. Την κοσμική αρχιτεκτονική της εποχής εκπροσωπεί ένα σημαντικό βυζαντινό οχυρωματικό έργο, το επιβλητικό φρούριο του Φαναρίου, έκτασης 2,6 στρεμμάτων και με τείχη πλάτους 2 μέτρων ενισχυμένα με έξι πύργους.

Στην τρίτη ενότητα, «Τα Νεότερα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας», γραμμένη από τον Δημήτρη Παλιούρα (αρχιτέκτονα-μηχανικό, διευθυντή της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Θεσσαλίας), παρουσιάζονται 31 μνημεία. Πρόκειται για παραδοσιακούς οικισμούς και κάθε είδους ιστορικά διατηρητέα κτίρια που χρονολογούνται από το 1830 μέχρι σήμερα – δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, προβιομηχανικά και βιομηχανικά κτίρια και τοξωτά γεφύρια. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν τα τσιφλικόσπιτα, όπως το εντυπωσιακό κονάκι Λαζαρίνας, που περιλάμβανε κατοικία και βοηθητικά προσκίσματα. Κτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και ανήκε στον μεγαλοκτηματία Γεώργιο Ζωγράφο, που έφερε στην περιοχή την επιστημονική καλλιέργεια της γης, της δένδροκομίας και της κτηνοτροφίας και ίδρυσε τα Ζωγράφεια εργοστάσια σακχάρου, ορύζης και βάμβακος.

Τέλος, η ενότητα «Η πόλη της Καρδίτσας: Ιστορική αναδρομή» από την Φωτεινή Λέκκα (αρχαιολόγο-μουσειολόγο, Προϊσταμένη του Ιστορικού-Λαογραφικού Μουσείου «Λ. και Ν. Σακελλαρίου»-Κέντρου Τεκμηρίωσης και Επικοινωνίας Δήμου Καρδίτσας), αποτελεί έναν οδηγό της πόλης της Καρδίτσας, που συντάχθηκε με αφορμή την έρευνα για τη δημιουργία του Μουσείου της Πόλης της Καρδίτσας. Τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης με 23 επιλεγμένα μνημεία συμπληρώνει η επισκόπηση της ιστορίας της, από τον 15ο αιώνα μέχρι το 1944.

Τη συστηματική παρουσίαση των θέσεων και των μνημείων κάθε ενότητας συνοδεύει πλούσια εικονογράφηση (συχνά δημοσίευτο υλικό) από τα Φωτογραφικά Αρχεία των Εφορειών Αρχαιοτήτων, πολιτιστικών συλλόγων και ιδιωτών, χαρτογραφικές πληροφορίες (χάρτης του νομού και της πόλης της Καρδίτσας) και επιλεγμένη βιβλιογραφία. Πλούσιο σε περιεχόμενο, το βιβλίο αυτό αποτε-